БУХОРО АМИРЛИГИДА АМИР ШОҲМУРОД ИСЛОҲОТЛАРИ

Солежон Аҳматжонович Тошев
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Бухоро амирлигидаги (1753-1920й) давлат бошқаруви, суд ва судлов масалалари, ташқи сиёсий дипломатия ва амирликнинг алоқалари, Бухоро амирлари томонидан амалга оширилган турли соҳадаги ҳуқуқий ислоҳотларнинг бугунги кундаги давлатчилик масалаларини янада чуқур ўрганишдаги тарихий аҳамияти ва ижтимоий-сиёсий тузумнинг асосий хусусиятлари ёритилган.

Калит сўзлар: Бухоро амирли, манғитлар сулоласи, “Амири маъсум”, суд – ҳуқуқий ислоҳотлар, Бош қози ва қирқ аълам суди, Амир Шоҳмуроднинг “Фатвойи Аҳли Бухоро” номли асари

REFORMS OF AMIR SHAHMUROD IN THE EMIRATE OF BUKHARA

Solejon Ahmatjonovich Toshev
Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

This article describes the historical significance of public administration in the Emirate of Bukhara (1753-1920), the judiciary and judicial issues, foreign policy diplomacy and the relationship of the emirate, the legal reforms carried out by the Emir of Bukhara in various fields of modern statehood and the main features of the socio-political system.

Keywords: Amir of Bukhara, Mangit dynasty, “Amir Masum”, judicial and legal reforms, Chief Judge and Court of Forty Worlds, Amir Shohmurod's work “Fatwa of the People of Bukhara”.

КИРИШ

Давлатчилик тарихига назар ташлайдиган бўлсак, собиқ шўро даврида ҳам миллий давлатчилигимизни, адолатли ҳукмдорларни ҳамда улар томонидан амалга оширилган кўплаб эзгу ишларни ўша даврда ҳам ўрганиш мумкин эди.

Аммо бундай масалалар иккинчи даражали деб ҳисобланар ва ўз ўрнида эътибордан четда қолиб кетаверар эди. Зеро, олим Аҳмад Дониш Амир Шоҳмуродни халифа Умар билан бир қаторга қўйиб “амирлик гиламини камбағаллик кийими билан безади, жаҳон боғидан душманлик ва ёмонлик томирини суғуриб ташлади ва адолат ниҳолларини ўтказди”[7], деб ўша даврда ҳам юксак баҳолаган эди.

Миллий давлатчилигимиз асосларини, унда амалга оширилган ислоҳотларни, давлат бошқарув идораларининг марказлашув жараёнларини янада тарихий фактлар ҳамда манбалар асосида ўрганиш, уни илмий нуқтаи назардан кенг жамоатчиликка етказиш янги тарихий шароитда келажагини қураётган, миллий давлатчиликни тиклаётган давлат учун ғоятда муҳим жараёндир. Ўз ўрнида ушбу жараён келажакда ўзининг тарихий илдизига таяниб ҳаёт кечирса ажаб эмас.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Бухоро давлатчилиги тарихи жуда қадимий тарих ҳисобланади. Бу ҳақда кўплаб китоблар ёзиб қолдирилган. Улардан Муҳаммад Наршахий, В.В.Бартольд, Б.Ахмедов, И.Б.Зокиров, Ш.З.Уразаев, О.Эшанов, И.Ҳайдаров, Ж.Баракаев, Азамат Зиё, З.Муқимов, А.Мухамеджанов, Қ.Ражабов, Б.Солиев, У.Рашидов, Р.Ҳолиқова, Т.Н.Неъматов, Х.Вамбери, Н.Норқулов, А.Сагдуллаев, Х.С.Саматов, И.Низомиддинов, О.Д.Чехович, У.Ҳамроев, А.В.Вильданова, Х.Г.ғуломов, П.П.Иванов, Б.А.Казаков, ғ.Қурбонов, Ф.Қосимов, А.М.Мирзоев, А.А.Семенов, О.А.Сухарева, М.Умаров ва бошқалар ўз илмий изланишларида Бухоро тарихининг турли қирраларини ўрганганлар. [1]

Туркий манғитлардан бўлган Бухоро амири Амир Шоҳмурод ўзининг давлат бошқаруви жараёнида турли соҳада ислоҳотлар ўтказди. Масалан, ер, маъмурий, солиқ, суд ислоҳоти кабилар. Бу ислоҳотлар ичида, айниқса, суд ислоҳоти диққатга сазовордир. Унга кўра ҳар бир мусулмон, ҳатто қул ҳамқозига ўз шикояти билан келишга ва ғайриқонуний иш қилаётган ўз хўжайинини жавобгарликка тортишга ҳақлидир. Амир Шоҳмурод Бухоро амирлиги давлатчилиги тарихида ўз ўрнига алоҳида эга бўлган ҳукмдорлардан саналади. У туркий манғитлар сулоласи ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб суд – ҳуқуқий ислоҳотларини амалга оширди. Давлатчилик тарихида “Амири маъсум” (“Бегуноҳ амир”) номи билан қолган Амир Шоҳмуроднинг ҳукмронлик йиллари (1785 – 1800) Бухорода марказий ҳокимиятнинг нисбатан мустаҳкамланиши даври бўлди.

МУҲОКАМА

Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд – ҳуқуқий ислоҳотлари мамлакатда суд ишларидаги ноҳақликларга чек қўйилишига, судларда ишларнинг эркин олиб борилишига ҳамда қозилар томонидан одиллик, адолат ва инсонпарварлик руҳида суд жараёнларини амалга оширишга имкон яратиб берди. Асосий суд идораси қозилик маҳкамалари ҳисобланиб, қозикалон бутун мамлакатнинг бош қозиси (судьяси) эди. Фуқаролик ва жиноий ишларнинг барчасини қозилар кўриб чиққан. Суд ишларини юритиш тартиби оддий кўринишга эга эди.[2] Қозига оғзаки ва ёзма равишда ариза билан мурожаат этиш мумкин эди. Келтирилган мурожаат, ариза ёки шикоятномаларга асосланган ҳолда қозининг ҳузурига айбдор ёки айбдорлар ишни бошлаш учун келтирилар эди. Қозилар томонидан олиб бориладиган суд жараёнида айбдорни айблаш ёки унинг айбини исботлаш учун шариат қонун – қоидаларига риоя қиладиган, ростгўй, ҳалол кишиларнинг гувоҳлиги етарли асосга эга эди. Гувоҳлар эса камида икки кишидан иборат бўлмоғи лозим эди. Суд жараёнида қозилар айбдорларнинг моддий аҳволи, аввало айбнинг даражасига қараб, сўнгра айбдорнинг қилмиш учун чин кўнгилдан пушаймон бўлиши, зарарни ихтиёрий равишда қоплаши, жабр кўрган шахсдан узр сўраши каби ҳолатларни инобатга олган ҳолда жазо тайинлаган.

Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд – ҳуқуқий ислоҳотларнинг муҳим жиҳати шундаки, бу даврга келиб қозинингҳукмидан норози бўлган тараф қозикалонга ёки амирга шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлди. Қозикалонга ёки амир номига ёзилган шикоятнома ўрганиб чиқилиб, қозининг ҳукмини асосли равишда қозикалон бекор қилиши ҳамда қозикалон қарорини фақат амир бекор қилиши мумкин эди. Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд – ҳуқуқий ислоҳотлари ўша вақтда нафақат Бухоро амирлигида, балки бошқа хонликларда ҳам суд ва судловни ижобийлаштириш учун улкан қадам эди. Ўз навбатида Амир Шоҳмурод суд идораларининг қайта тузилиши, ташкил топиши ва қуйи суд идоралари қозиларининг тайинланиши каби янгиликларни амалга оширган эди. Ўша даврда суд идораларини ислоҳ қилиш мақсадида Амир Шоҳмуроднинг бевосита ташаббуси билан қирқ аъламдан (қонуншунослардан) иборат таркибда олий суд (қозихона) палатаси тузилди. Ушбу палатанинг аъзолари, яъни қонуншунослар шариат қонун – қоидалари асосида Амир Шоҳмурод томонидан тузилган қоидалар тўплами асосида қуйи суд идоралари қозиларининг ҳукмидан норози бўлиб ёзилган арз ва шикоятномаларни кўриб чиқар эдилар. Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд - ҳуқуқий ислоҳотларининг яна бир муҳим янгилиги, бу олий суд палатасида қирқ аълам (қонуншунослар) иштирокида

кўрилаётган арз ёки шикоятномада даъвогарнинг шахсан ўзи иштирок этишининг талаб қилиниши бўлди.

НАТИЖАЛАР

Шундай қилиб, Амир Шоҳмурод даврида Бухоро амирлигида янги суд тизими: қасаба (каттароқ қишлоқ), туман, вилоят қозилари, Бош қози ва қирқ аълам суди вужудга келиб, энг олий қози амирнинг ўзи эди. Шариат ҳуқуқи асосида Шоҳмурод тузган қоидалар тўплами диққатга сазовордирки, уни излаб топиш ва илмий жамоатчиликка етказиш олимларимиз олдидаги вазифалардан бири бўлиб турибди. Чунки биз Ўзбекистонда ҳукм сурган сулолардан чиққан давлат бошлиқлари қўли билан тузилган қоидалар тўпламларини жуда кам учратамиз. Шу ўринда яна АмирШоҳмуроднинг суд ислоҳотлари, айниқса, катта аҳамиятга молик эканлигини айтиб ўтамиз. Марказий Осиё тарихини ўрганган деярли барча тарихчи олимлар Амир Шоҳмуроднинг давлат бошқаруви соҳасидаги фаолиятига юқори бахо берадилар. Ҳақиқатдан ҳам Амир Шоҳмурод томонидан амалга оширилган барча ислоҳотлар, бугунги кунга келиб тарихий фактлар ҳамда манбаларга асосланган ҳолда олиб борилаётган бир қатор илмий изланишлар натижасида ўзининг исботини топмоқда. Кўпгина ҳолатларда Амир Шоҳмурод томонидан ислом ҳуқуқи ва нормаларини ислоҳ этиш, тадбиқ этиш ҳолатларини боскичма-босқич амалга оширилганлининг гувоҳи бўламиз. Унинг барча амаллари, тарғибот ишлари тўлиқлигича шариат нормаларига амал қилинган ҳолатда бажарилган. Масалан, барча ҳарбий юришлар ички ва ташқи душманлар сари амалга оширилгани билан ислом ҳуқуқи ва нормаларини тарғиб этиш ҳамда сақлаб қолиш учун курашилганлиги билан характерланади. Амир Шоҳмурод томонидан амалга оширилган бундай ҳарбий-сиёсий ислоҳотлар Муҳаммад Раҳим ва Муҳаммад Дониёлбийнинг давлат соҳасидаги ислоҳотлари билан ажралиб туради. Ундан ташқари туркий ўзбеклардан бўлган манғит ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб Амир Шоҳмурод чингиз-мўғул нормаларига, тартибларига қаттиқ бўйсунмаган, унинг учун курашган ва қарши чиққан ҳукмдорлиги билан ажралиб туради.

Амир Шоҳмурод давлатдаги барча “тоза бўлмаган” нормаларни жамиятнинг барча жабҳасидан олиб ташлашга эришди. Бу ерда Амир Шоҳмурод томонидан шариат ҳуқуқи нормаларига мутлақо зид бўлган, унинг талабларига жавоб бермайдиган нормалар ҳақида сўз юритилмоқда. Тарихнавислар Мирий, Абдул Карим, Мирзо Содиқ Мунший ҳамдаМуйин, Муҳаммад Ёқубларнинг маълумот беришича бундай одатларга асосан Бухородаги ёпиқ равишда ўтказиладиган жойларда вино, пиво маҳсулотларининг тарқатилиши,

ашулабозлик, кайфу-сафо, масхарабозлик ҳамда табака чекилиши каби ношарий одатлар кирган. Ундан ташқари тарихнавислар Абдул Карим ва Мирийларнинг таъкидлашича, Бухорода “кофиробод” дея ном олган квартал бўлиб, ушбу кварталда ҳатто фоҳишабозлик каби иллатлар мавжуд эди. Бундай жиноятларни олдини олиш, бартараф этиш ҳамда тез орада “тоза бўлмаган” нормаларга қарши курашиш мақсадида Амир Шоҳмурод шахсан Қушбеги Давлат Бий ҳамда Қозиқалон Низомиддин Хўжаларга аниқ вазифаларни белгилаб беради ва ушбу ҳолатлар учун уларни давлат бошлиғи – амир ҳамда ҳалқ олдида ҳисобдор ва масъул қилиб қўяди.

Амир Шоҳмурод барча ташлаб қўйилган вақф мулкларни (“диний фондларни”) улардан тушадиган солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар ҳисобидан барча эски мадраса, масжидлар, ҳонақолар, мактаблар, мозорларни қайта тиклади ҳамда янги мадраса ва масжидлар қурилишида шахсан ўзи бош-қош бўлди. Мадраса мударрислари, муфтийлар, имомлар, қозилар ва бошқа диний мансабларга тайинлашда уларнинг шариат ҳуқуқий нормаларига амал қилиш даражасини, уларнинг ҳуқуқий билимларини ва ҳуқуқий саводхонлигига қараб лавозимга тайинлар эди. Ўз соҳасида кўп йил ишлаган, шариат ҳуқуқи нормаларини ўша давр талаби даражасида билмаган қозилар, имомлар, муфтийлар ҳамда мадраса мударрислари Амир Шоҳмуроднинг фармони билан ўз лавозимидан озод этилди. У шариат ҳуқуқи нормаларини чуқур ўзлаштирган мадраса талабаларига солиқлар ҳисобидан қўшимча талабалик ҳақлари бериш билан мадраса талабаларини қўллаб-қувватлар эди. У нафақат ўзининг ислом ҳуқуқи нормаларини кенг таълим жараёнида ислоҳ эттирди, балки бутун Бухоро амирлигининг барча вилоятларида ислом ҳуқуқи нормаларини билишликни амалда талаб этди ва унинг учун улкан имтиёзлар ва совғаларни ваъда қилди. Тарихнавис олим Хумулийнинг Амир Шоҳмурод “бутун шаҳарга ва Бухоро амирлигининг барча вилоятларига буюк олимларнинг ва ҳақиқий ислом ҳуқуқи нормаларига асосланган одатларнинг (муҳтасиб) барча аҳолини масжид ва мадрасаларга йиғиб, уларга ислом ҳуқуқи нормаларини, мажбуриятларни тушунтиришни, уларнинг шаръий ҳуқуқий билимлари даражасини янада оширишни вилоят ҳокимларидан талаб қилди”.

Муҳаммад Ёқубнинг маълумот беришича, Амир Шоҳмурод ўша даврда “ҳуқуқий китоблар” ёзган. Мирийнинг тасдиқлашича, “у ханафия мазҳабига оид барча фатволарни жамлаб, “Фатвойи Аҳли Бухоро” номли тўпламни ёзди”. Инглиз сайёҳи ва элчи Жон Мальколмнинг бизгача етиб келган маълумотларига кўра, Амир Шоҳмурод бир қатор қимматли ва ноёб асарлар муаллифи бўлган. Унинг энг зўр ва қимматли китоби “Айн ул-Ҳикма”дир. Юқорида таъкидлаб

ўтканимиздек Амир Шоҳмуроднинг “Фатвойи Аҳли Бухоро” номли асари бугунги кунда миллий давлатчиликни ўрганиш, уни илмий таҳлил этиш, ислом ҳуқуқини тадбиқ этиш бўйича нодир ва қимматли ҳуқуқ манбаи саналади. Амир Шоҳмурод ундан ташқари Бухоро амирлигининг турли вилоятларига бориб, масжид ва мадрасаларда ислом ҳуқуқи нормалари, мажбуриятлари, турли масалалар юзасидан билим бериб келган.

ХУЛОСА

1827 йил 14 июль Амир Насрулло томонидан Қоракўл вилоятида Мирзо Абдураҳимга тегишли бўлган 100 таноб ерга нисбатан солиқ ва чекловларнинг олиб ташланиши ҳақида фармон(ёрлиқ). Ушбу фармонда Қоракўл вилоятида Зиёрат канали атрофида жойлашган тахминан 100 таноб ернинг Мирзо Абдураҳимга тегишли эканлиги, унинг томонидан ушбу ерлардан унумли ва мақсадли фойдаланилаётганлигини инобатга олган ҳолда барча солиқ ва чекловларни олиб ташланиши, ушбу фармонга амал қилинилишлиги, Мирзо Абдураҳим томонидан фойдаланилаётган ерлар унумдор ерлар тоифасига киритилиши, ундан ташқари ушбу ерлардан янада самаралироқ фойдаланиш мақсадида Мирзо Абдураҳимга барча имкониятлар яратиб берилишлиги кўрсатиб ўтилган.18 Ўзбек давлатчилиги тарихини чуқур ўрганар эканмиз, хусусан Бухоро амирлиги давлатчилиги тарихида юқорида амалга оширилган ислоҳотлар орқали уларни кенг жамоатчиликка етказиш ва албатта жаҳон давлатчилиги тарихида ўз ўрнига эга эканлигини ҳеч шубҳасиз тарғиб эта оламиз. Бухоро амирлигида амалга оширилган солиқ-ҳуқуқий ислоҳотларга тааллуқли бўлган ҳуқуқий ҳужжатларни давлат рўйхатидан (реестр) ўтказилганлигининг гувоҳи бўламиз. Албатта, давлатчилик тарихининг ўзи, амалга оширилган ислоҳотларнинг ҳуқуқий асосга эга эканлигини, ушбу ҳаракатларнинг расмий жихатдан тўлиқ амалга оширилганлигини назарда тутади. Бундай ҳаракатларни амалга ошириш учун ҳуқуқий ҳужжат саналган хабарномалар (аризалар) орқали барча бажарилган ишларнинг расмий ҳужжати солиққа оид ҳуқуқий хужжатлар рўйхатларида (реестр)да ёзиб қолдириш орқали ўз ифодасини топган.

Амир Шоҳмурод томонидан ўтказилган суд – ҳуқуқий ислоҳотлари мамлакатда суд ишларидаги ноҳақликларга чек қўйилишига, судларда ишларнинг эркин олиб борилишига ҳамда қозилар томонидан одиллик, адолат ва инсонпарварлик руҳида суд жараёнларини амалга оширишга имкон яратиб берди. Асосий суд идораси қозилик маҳкамалари ҳисобланиб, қозикалон бутун мамлакатнинг бош қозиси (судьяси) эди. Фуқаролик ва жиноий ишларнинг

барчасини қозилар кўриб чиққан. Суд ишларини юритиш тартиби оддий кўринишга эга эди.

REFERENCES

1. Шодиев Ж.М. Бухоро амирлигида давлатчилик масалалари: Олий ўқув юрти талабалари учун ўқув қўлланма/ Т.: Тошкент Давлат юридик институти, 2005.-74 бет.
2. Тошев, Солежон Аҳматжонович. (2020). ТУРКИЯДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ. Science and Education, 1(7), 625-631
3. Тошев, Солежон Аҳматжонович.(2020). Ўзбекистон совет мустамлакачилик даври тарихининг Туркияда ўрганилиши. Ўтмишга назар.2(2-махсус сон). 347-353
4. Abdurakhmanova, J. N. (2020). The policy of tolerance in Uzbekistan (in the case of Greeks). International Journal on Integrated Education, 2(5), 212.
5. Жуммагул Номозовна Абдурахманова, Саодат Абдурашидовна Тоштемирова.(2020). Инновацион технологиялар ва ахборот маданиятини шакллантириш педагогиканинг долзарб масалаларидан бири. Science and Education.1(7). 436-442
6. G'afforov, Y., Nafasov, A., & Nafasova, Z. (2020). From the History of the Beginning of the "Great Game". Journal of Critical Reviews, 7(11), 2798-2802.
7. Javlonbek Rayimnazarovich Begaliyev. (2020). XIVA XONLIGI TARIXSHUNOSLIGI. Science and Education. 1 (6), 153-160.
8. Nasirov Otabek., Usmanov Farhod, & Begaliyev Javlonbek. (2020). Order of Creation of Joint-Stock Companies in Turkestan in the Late XIX -Early XX Centuries and Participation of Foreign Capital in It. International Journal of Psychological Rehabilitation 24 (7), 8034-8042
9. Toshtemirova S. A. (2019). KLASTER YONDASHUVI ASOSIDA MINTAQAVIY TA'LIM TIZIMINI BOSHQARISH. NamDU ilmiy axborotnomasi. Volume 1 Issue 11. 361.
10. Тошев, С. (2020). Ўзбекистоннинг совет мустамлакачилиги даври тарихини ўрганишда турк тилидаги манбаларни ўрни. In Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари (pp. 121-127)
11. Ш.Б. Жумаева Ж.Н. Абдурахманова.(2020). Жемчужина Узбекистана: история Свято-Георгиевского храма. УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА. 5-3 (64)
12. Abdurakhmanova, J. N. (2020). The policy of tolerance in Uzbekistan (in the case of Greeks). International Journal on Integrated Education, 2(5), 212.

13. Toshtemirova, C., Жолдасов, И. (2019). Білімді адамгершілікке баулу идеясының қажеттігі // «Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development» collection of scientific papers of the ii international scientific-practical conference. Актубе. P. 17-23.
14. Н.С.Кенжаева (2019). Вклад российских ученых в изучение Памира и Припамирья в составе Таджикской комплексной экспедиции 1932 года // Гуманитарное измерение в истории российско-узбекистанских связей. С. 79-86.
15. Abdurakhmanova, S.B. Jumaeva, U.K. Ismailov (2020). The Importance of Shrines in The Spiritual Life and Mentality of Uzbek People // International Journal of Psychosocial Rehabilitation 24 (09) 2389- 2398.
16. Mardonov, Sh., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of The Educational Cluster. International Journal of Psychological Rehabilitation, 27(07), 8104-8111.
17. Ҳ. Жўраев.(2019). XX аср бошларида Бухорода хотин - қизлар ҳаракати (1920 - 1924). Барқарор ривожланишда узлуксиз таълим муаммоси ва ечимлари.1. 239
18. Ҳ. Жўраев.(2019). Бухоро Халқ Совет Республикасида миллий театр ва кино саъати (1920 - 1924йй). ҚарДУ хабарлари. 1.48
19. Ж.Н. Абдурахманова. (2018). Таълим тизимидаги қатағонлик сиёсати ва унинг ўрганилиши (1925 – 1940 йиллар). ЎзМУ Тарих факультети “Марказий Осиё тарихи, археологияси ва этнологияси масалалари” мавзусидаги илмий мақолалар тўплами. 1(3). 4
20. Абдурахманова Номозовна Жуммагул. (2020). Туркистон иқтисодий кенгашининг ўлка ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири. Ўтмишга назар. 1(махсус сон).63-67.
21. Toshtemirova, C., Жолдасов, И. (2019). Білімді адамгершілікке баулу идеясының қажеттігі // “Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development” collection of scientific papers of the ii international scientific-practical conference. Актубе. P. 17-23.